

*It is proved that the use of means of interaction between music and painting is the basis for the formation of musical and artistic creative abilities of preschoolers which contributes to the effective development of skills to understand and evaluate the works of art for the successful formation of their musical and aesthetic taste.*

**Key words:** *musical perception, imagination, emotions, emotional and evaluative attitude, musical-speaking activity, musical taste.*

УДК 371.011 (07)

DOI: 10.32626/2309-9763.2019–27.323-328

*Олена Максимова, Марія Федорова*  
*Olena Maksymova, Mariia Fedorova*

## ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОГНІТИВНІЙ ТА ЕМОЦІЙНІЙ СФЕРАХ

### DIAGNOSIS OF THE LEVEL OF INTERPERSONAL TOLERANCE OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN IN THE COGNITIVE AND EMOTIONAL SPHERES

*У статті описується хід проведення дослідження серед дітей старшого дошкільного віку на предмет визначення рівнів їх міжособистісної толерантності у когнітивній та емоційній сферах. Також подається якісний і кількісний аналіз отриманих результатів згідно з такими рівнями, як оптимальний, конструктивний, репродуктивний і критичний.*

**Ключові слова:** *міжособистісна толерантність, діагностичні критерії, рівні, поінформованість, ідентифікація, позитивна емоційна налаштованість.*

Толерантність є головною умовою ефективною взаємодії між людьми, оскільки сприяє пізнанню позиції, думки іншого, стабілізує сам процес комунікації. Все це призводить до сучасного розуміння толерантності як соціально та індивідуально значущої цінності. Міжособистісна толерантність визначена нами як властивість особистості, що проявляється в здатності до поваги, розуміння, визнання та прийняття іншої людини, її позиції щодо соціальних, політичних, релігійних тощо поглядів, у ціннісному ставленні до багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження людини і способів прояву індивідуальності.

Виховання толерантної особистості лежить у межах морального виховання, яке з часів започаткування людства займало пріоритетне місце у його розвитку (Ш. Амонашвілі, М. Болдирєв, В. Киричок, Т. Коннікова, Н. Ничкало, О. Савченко, О. Сухомлинська, К. Чорна). Як основну цінність суспільства толерантність розглядали А. Асмолов, І. Бех, Є. Головаха, Є. Зеленов, І. Зязюн, В. Пухляк, Г. Солдатова, Л. Хоружа. Історичний контекст розвитку проблеми толерантності відображено у працях вітчизняних і зарубіжних науковців (Ф.-М. Вольтер, К.-А. Гельвецій, М. Грушевський, Дж. Локк, Дж. Мілль, Ш.-Л. де Монтеск'є, Т. Мор).

У багатьох роботах розкриваються шляхи формування толерантності у підростаючого покоління (Л. Байбородова, О. Грива, М. Ковальчук, Т. Поніманська, М. Рожков, Г. Тараненко, О. Троїцька). Проблемою виховання толерантності у підростаючого покоління опікуються у сьогоденні і вчителі-практики, створюючи відповідні програми, пропонуючи авторські розробки виховних заходів і уроків, інтерактивні методи, які присвячені вирішенню цієї проблеми (І. Бродова, А. Голенкова, Н. Стасюк, О. Щербак).

Але, на жаль, незважаючи на численність праць з окресленої проблеми як багатоаспектної та багатоваріативної, мало досліджень, присвячених вихованню толерантності у дітей дошкільного віку. Також не простежується наступність вирішення цієї проблеми між дошкільним та початковим шкільним ступенем освіти, що визначає актуальність запропонованої у статті проблематики.

*Метою статті* є опис процесу дослідження рівня міжособистісної толерантності у старших дошкільників в когнітивній та емоційній сферах та аналіз отриманих результатів згідно чотирьох запропонованих рівнів.

Дослідження сформованості рівнів міжособистісної толерантності у старших дошкільників ми провели серед дітей 2 старших груп у кількості 58 чоловік. Спираючись на сутність аналізованого поняття, а також на його структуру щодо дітей 6,7-го років життя, виокремлюємо наступні критерії та показники діагностики розвитку рівнів вихованості міжособистісної толерантності у старших дошкільників щодо когнітивної та емоційної сфер (табл. 1).

Таблиця 1

### Критерії та показники вихованості міжособистісної толерантності у старших дошкільників

Сфера особистості	Критерій	Показник
Когнітивна	Повнота знань про суспільство, про себе	Поінформованість про себе та інших, про моральні норми, ідентифікація
Емоційна	Позитивна емоційна налаштованість.	Орієнтація у почуттєвій сфері, позитивний емоційний фон, вираженість емоцій, емоційна лабільність, радість спілкування, зацікавлення іншим, емпатійність

З метою діагностики знань дітей про себе, про людину, суспільство, ми проводили індивідуальні бесіди. Дітям задавалися такі питання: Хто ти? Який ти? Як ти думаєш, що таке сім'я? Які є обов'язки у тата, у мами, у братика (сестрички), у тебе? Які ти почуття відчуваєш до мами, до тата, як ставишся до сестрички? Хто тебе найбільше любить? Які у вашої сім'ї є традиції? Як ви відпочиваєте у вихідні, влітку? Яких родичів ти ще маєш? В якій країні ти живеш? Хто такий українець? Чи знаєш ти людей інших національностей, з інших країн, назви їх. Вони схожі на тебе, чим? А чим відрізняються? Ти б хотів поспілкуватися чи подружитися з дитиною з іншої країни?

*Оптимальний рівень* показали діти, які активно і повно відповідали на поставлені запитання, означали себе як хлопчика чи дівчинку, називали своє ім'я, констатували свій статус (дитина, вихованець). Давали собі 2-3 позитивні характеристики (гарний, добрий, щедрий). Називали хоча б 2 обов'язки кожного члена своєї сім'ї та свої (готує їсти, ходить на роботу, ремонтує меблі, читає казки, миє посуд, годує папугу тощо). Після роз'яснення поняття "сімейна традиція" згадували наступні: ходимо в кіно на вихідних, на Різдво їдемо до бабусі, гуляємо ввечері перед сном, купуємо мамі квіти на свята, вечеряємо всі разом у вітальні за великим столом, у відпустку їдемо на море, на Новий рік їдемо кататися в гори тощо. Діти з оптимальним рівнем толерантності знають назву своєї країни та ще можуть назвати декілька країн, з цікавістю слухають про їх особливості, виявляють бажання зустрітися і потоваришувати з дитиною з іншої країни. Таких дітей, на жаль, небагато: всього 10%.

*Конструктивний рівень* притаманний дітям, які усвідомлюють себе за статтю та за ім'ям, називають 1-2 свої якості, відповідь на запитання щодо обов'язків членів сім'ї дають після наведення прикладу. Сімейні традиції усвідомлюють і називають за допомогою дорослого, який здійснює опитування, знають, що проживають в Україні, називають ще 1-2 інші країни, про які чули, не проти потоваришувати з дітьми з інших країн. Дітей даного рівня ми виявили 25%.

*Репродуктивний рівень* характеризується неповними, частковими знаннями про себе та соціум. Як правило, діти на питання “Хто ти?” називають тільки своє ім'я, дають собі 1 характеристику або чекають допомоги від дорослого. Не знають обов'язків своїх та членів сім'ї. Не усвідомлюють і не виокремлюють традицій у своїй сім'ї. Знають, що проживають в Україні, але байдуже ставляться до існування інших країн та їх жителів. Таких дітей ми нарахували 40%

*Критичний (егоїстичний) рівень* толерантності відзначається стійкою орієнтацією тільки на себе. На питання, які стосуються родичів, оточуючого соціуму точних відповідей не дають, не виявляючи до них цікавості. Байдужі до інших країн і їх жителів. Означений рівень виявився притаманний 25% вихованців.

Діагностувати орієнтацію дітей у почуттєвій сфері нам допоміг спеціалізований ігровий тест К. Тейлора “Казка”. Одна його частина вміщує гру “Я відчуваю”. Ми використали її дещо модифікований варіант. Гра проводилась індивідуально. Спочатку ми прохали дитину намалювати велике коло, в яке за допомогою піктограм внести усі відомі їй почуття (якщо малюнок піктограму викликав у дитини утруднення, ми пропонували їй виготовлені заздалегідь нами заготовки після того, як вона називала відоме їй почуття). Дитина формулювала почуття так, як у неї виходило, ми допомагали підібрати правильні слова і ненав'язливо намагались розширити спектр її відчуттів за допомогою прямих питань (наприклад, що ти відчувала, коли у тебе забрали улюблену іграшку? Коли твоя подружка впала і сильно вдарилась, що ти відчувала? Якщо ти обіцяла себе гарно поводити і не стримала слово?)

Далі ми вдавались до історії, в якій відбувалась між дітьми сварка або між дітьми і дорослими (бажання заволодіти однією і тією ж річчю, бійка в результаті непорозуміння у грі, сварка через обзивання, невиконання обіцянки батьками, образа дитини на маму, яка відмовилась щось купити, звинувачення через молодшого брата чи сестричку тощо). Нижче малювались кола за кількістю учасників конфлікту і називались іменами конкретних людей, з якими відбувся конфлікт. Часто ми використовували не вигадані історії, а ті, які оповідали самі діти. Після цього дошкільник згідно відомих йому почуттів розповідав про свої переживання, пов'язані з учасниками цього конфлікту. І у відповідні “іменні” кола за допомогою піктограм їх вносив. Зрозуміло, що тут здійснювався не стільки кількісний аналіз, скільки якісний, тому головне було не заповнити всі кола, а вислухати дитину, обговорити з нею певні почуття, чому вони виникли, що з ними пов'язано, до чого можуть призвести в реальності, що в цей же час відчували інші.

Також ми проводили вправу “Почуття”, зміст якої спрямований на з'ясування ступеня орієнтації дитини у різних почуттях, як вони виникають, для чого існують, про що повідомляють, на що нас спрямовують, наскільки вони різнобічні. Ми давали дошкільнику завдання намалювати обличчя, яке відображає певне почуття. Варіації малюнків були різні, але найчастіше це були або схематичне обличчя (піктограма), або малюнок дівчинки чи хлопчика. Далі ми запитували: “Чому це обличчя радісне? Зле? Сумне? Збентежене? Перелякане? Здивоване? Що ти думаєш про цю людину? Чому? Намалюй хмаринку-думку над головою цієї людини і подумай, що б вона сказала”.

Проаналізувавши малюнки та розмірковування дітей, ми зробили висновок, що самостійно діти почуття майже не називають. А от навідні запитання дуже допомагають. По рівнях ми розподілили їх наступним чином. До оптимального рівня віднесені діти, які називали 5 і більше почуттів, розмірковували, які події можуть призвести до них і які дії у людини можуть викликати. Вони потребували незначної допомоги-підказки дорослого, гарно орієнтувалися у піктограмах та могли самі зобразити різні почуття на малюнку. П'ята частка (20%) дітей віднесені нами до цього рівня.

Конструктивний рівень продемонстрували дошкільники, які назвали 3-4 почуття, потребували підказок вихователя, в деяких випадках відчували утруднення у передбаченні подій, які могли викликати певні почуття (27% дітей).

Репродуктивний рівень характеризується слабкою орієнтацією у почуттях, діти називали декілька почуттів, відповіді їх на запитання вихователя були більшою мірою односкладні. Їм самостійно важко зорієнтуватися у подіях, які викликають ті чи інші почуття. Розмова з ними в основному зводилась до підтвердження та погодження з нашою думкою. Вони орієнтувались у піктограмах, а самі зобразити їх не могли. Таких вихованців виявилось найбільше – 33%.

20% дошкільників виявили критичний рівень. Вони також називали з допомогою вихователя 1-2 почуття, в основному орієнтуючись на себе, свій досвід і відчуття. Однак коли питання стосувались почуттів інших людей, то вони зовсім не орієнтувались. Також не називали причин та наслідків тих чи інших почуттів.

Оскільки емоційний стан дошкільника безумовно, впливає і на ставлення до себе, і на взаємодію з дорослими та іншими дітьми, ми приділили вивченню цього показника значну увагу. Позитивне налаштування на сприймання навколишнього світу і людини як його складової свідчить про наявність у дитини сприятливих переживань, що визначає і ступінь її толерантності до іншого. Ми визначали особливості емоційної сфери дитини за такими показниками, як емоційний фон (трактується як тривала й усталена форма емоційного стану, може бути позитивним або негативним, демонструючи ступінь емоційного благополуччя дитини); вираженість емоцій (дає змогу з'ясувати, наскільки багатим і різноманітним є емоційний світ дитини, чи вміє вона виражати відтінки емоцій, чи вони у неї одноманітні й неяскові, чи відповідає ситуації прояв певних емоцій); емоційна лабільність (у дітей, на відміну від дорослих, присутня надмірна рухливість емоцій, що проявляється назовні у швидкій і легкій зміні настрою: від сліз до посмішки і навпаки).

Основними методами для визначення особливостей емоційної налаштованості й оцінювання емоційного стану дітей були спостереження і проективна методика “Кактус”. Щоб побачити прояви різних емоцій дошкільника, ми спостерігали за ним у тих ситуаціях, у яких емоційний стан проявляється найвиразніше, а саме під час режимних моментів, ігрової діяльності, пізнавальної, зображувальної, спортивної, під час прогулянок тощо. Спостерігаючи за виразом обличчя дітей, ми фіксували прояви таких емоцій, як радість (в ситуаціях вдалого виконання завдання, схвалення вчинку дорослим, зустрічі з другом, під час гри, при пізнанні нового, отриманні нової іграшки, спостереженні позитивних ситуацій тощо), подив (при появі когось або чогось незвичного, нових звуків, отриманні незвичайної іграшки, знайомстві з невідомою грою, потраплянні у незвичну обстановку, ознайомленні з новими правилами, новими дітьми чи дорослим), страх (при зустрічі з новими суб'єктами взаємодії, зіткненні з новими обставинами, коли ламає іграшку, в ситуації сварки, бійки, порушенні заборони), гнів (близька людина не реагує на прохання чи вимогу, мама або хтось з близьких родичів приділяє увагу іншій дитині, несправедливе покарання, забирання речей, які дитина вважає своїми, примус виконувати дію, яку дитина не бажає робити, під час сварки з однолітками, коли кричить чи застосовує фізичне покарання дорослий, однолітки не приймають до гри, дитина не може виконати поставлене перед нею завдання, зустрічає перешкоди на шляху виконання свого бажання або реалізації задуму), сум (коли приходить у ЗДО, коли залишає мама чи інша близька людина, при зіткненні з труднощами під час виконання завдань, якщо однолітки не приймають до гри, потребує уваги дорослого і не отримує її).

Проводячи спостереження, ми звертали увагу на контактність дитини: чи легко, швидко встановлює та йде на контакт, чи їй потрібно “втягувати”, упрощувати, чи зовсім уникає контакту, протестує. Відмічали її реакцію на заохочення чи осуд: адекватна, сприймається позитивно, індиферентна, осуд викликає негативну реакцію чи агресію.

На основі спостережень за дітьми у різних ситуаціях ми робили висновок про загальний емоційний фон дитини: стабільний, мінливий, нормальний підвищений чи знижений, ейфорійний, депресивний чи контрастний. Також з'ясувати емоційний стан дитини допомогла нам методика “Кактус”. Таблиця 2 у кількісному плані відображає отримані нами дані.



Таблиця 2

## Розподіл старших дошкільників за рівнями їх позитивної емоційної налаштованості

Показники	Рівні (у %)			
	Оптимальний	Конструктивний	Репродуктивний	Критичний
Орієнтація у почуттєвій сфері	20	27	33	20
Вираженість емоцій	29	33	24	14
Емоційний фон	24	32	26	18
Емоційна лабільність	26	29	27	18
Радість спілкування, зацікавлення іншим, контактність	28	30	25	17
Емпатійність	24	30	30	16
Інтегрований критерій	25	30	28	17

Загалом можна зробити висновок, що у старшому дошкільному віці емоції дитини вже опосередковуються її ставленням до тих чи інших подій, явищ, об'єктів чи суб'єктів. Внаслідок цього емоції характеризуються більшою узагальненістю, усвідомленістю, керованістю. У процесі виконання різних видів діяльності, а також взаємодії з однолітками та дорослими здійснюється інтенсивний розвиток вищих почуттів, які тісно взаємопов'язуються між собою.

Дамо змістовну характеристику рівнів, означених у вище поданій таблиці.

Оптимальний рівень продемонстрували старші дошкільники з яскравою і сильною мімікою, підкріпленою гарним мовленням і швидкою та позитивною позицією щодо встановлення контактів. Для них характерною є емоційна жвавість, швидке відновлення після негативних переживань, здатність безпомилково розпізнавати емоційно-почуттєві стани свої та інших, здатність до дієвого відгуку на емоційно-почуттєві стани інших, загалом стабільний підвищений емоційний фон. Таких дітей ми виявили 25%.

Конструктивний рівень характеризується вибірковістю прояву емоцій та реакцій на емоційні стани інших. Вибірковість залежить від суб'єкта, з яким взаємодія відбувається, та від ситуації. Загальний емоційний фон дещо мінливий з провідною позитивною налаштованістю. Дитина демонструє достатнє орієнтування у емоційних станах інших людей. Спокійно йде на контакт, хоча сама його рідко ініціює. Нами зафіксовано 30 % дітей, що відповідають даній характеристиці.

Репродуктивний рівень (28%) відзначається неяскравою, нечіткою або амбівалентною мімікою, коливанням модальності емоційно-почуттєвих станів, швидкою й різкою зміною настрою, тривалим відновленням після негативних переживань. Контактують з іншими важко, із затратою значних зусиль для долучення її до взаємодії. Дитина помиляється при розпізнаванні емоційно-почуттєвих станів своїх та інших, а також характеризується не досить дієвим відгуком на емоційно-почуттєві стани інших. Емоційний фон дитини контрастний з переважанням зниженого настрою і незадоволеності.

Критичний рівень відзначається байдужим емоційним станом, почуття та емоції в переважній більшості не мають зовнішнього прояву. Дитині властива низька здатність до розпізнавання емоційно-почуттєвих станів власних та інших, а також байдуже ставлення до переживань третьої особи. Уникає контактів з іншими. Загальний емоційний фон пригнічений. На жаль, майже п'ята частина дітей (17 %) зафіксована на цій стадії емоційно-почуттєвого розвитку.

Найбільш розвиненою у вихованців, як ми бачимо з таблиці 2.2., є вираженість емоцій та відчуття радості від спілкування з іншим. Більше уваги треба приділити розвитку умінь дитини розпізнавати емоційний стан іншого та орієнтуванню у власній почуттєвій сфері.

Також важко дітям дається прояв емпатії, що зумовлюється віковою егоцентричністю. І слід уважніше придивитися до їхнього емоційного фону. На наш погляд, така картина складається через заміну у сучасних сім'ях живого емоційного спілкування з дітьми сидінням з гаджетами. Отже, активізація спілкування з оточуючими може виступати дієвим чинником розвитку позитивної налаштованості дошкільників.

Провівши діагностичну роботу зі старшими дошкільниками, ми з'ясували, яким напрямом роботи треба приділити більше уваги для підвищення рівня сформованості міжособистісної толерантності у дітей. Зокрема, знання про соціум, як правило, не виходять за власний досвід дітей, важко засвоюється ними інформація про різні країни, народи. Потребує додаткової роботи почуттєва сфера, особливо уміння бачити і реагувати на стани іншої людини.

#### Список використаних джерел

1. Максимова О.О. Змістова структура толерантності дітей старшого дошкільного віку // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. Вінниця, 2017. Вип. 52. С. 37-41.
2. Марцинковская Т.Д. Диагностика психического развития детей. Пособие по практической психологии. Москва : ЛИНКА-ПРЕСС, 1998. 176 с.
3. Мойзріст О. Вивчаємо особливості емоційного стану дитини // Практичний психолог: Дитячий садок. 2017. № 9. С. 11-19.
4. Тейлор К. Психологические тесты и упражнения для детей. Москва : Изд-во Института психотерапии. 2008. 224 с.
5. Федорова М.А. Психологічні основи виховання моральних цінностей особистості // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : РДГУ, 2016. Вип. 13 (56). С. 138-141.

*The article reveals research methodology of levels of interpersonal tolerance manifestation among senior preschool children according to the criteria proposed. Based on the structure of the tolerant personality of the senior preschool child, which contains cognitive, emotional, motivational, evaluative, behavioral components, the following criteria for diagnosing interpersonal tolerance of children in cognitive and emotional sphere are singled out: completeness of knowledge about society and about oneself; positive emotional intentions. Each criterion is measured by the indicators presented in the article. Based on the developed literature, the following methods and techniques are offered to diagnose peculiarities and levels of interpersonal tolerance formation of six-year-old children: conversation, observation, K. Taylor's game test "Tale", the projective technique "Cactus", icons drawing.*

*The experimental work carried out made it possible to draw conclusions about the major problems and shortcomings that take place in the structure of the tolerant personality of the senior preschool child, and pointed to the directions of further work that will increase the level of interpersonal tolerance formation. In particular, this applies to the knowledge of peoples and nations living in other countries, their peculiarities and traditions. It also requires additional work in the sensory sphere, the ability to respond to the condition of another person, detached from his own selfish position. The obtained results give grounds to simulate the content-technological support that will increase the level of interpersonal tolerance of children.*

**Key words:** interpersonal tolerance, diagnostic criteria, levels, knowledge, identification, positive emotional setting.